

**ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ
РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ
В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Анотація

Проаналізовано особливості розвитку українського правозахисного руху в умовах затяжної гібридної війни проти України, діяльність правозахисних організацій з надання допомоги громадянам із соціально незахищених верств населення та постраждалим внаслідок бойових дій. Охарактеризовано основні проблеми, що перешкоджають здійсненню правозахисту та правової просвіти за участі громадського сектору. Надано рекомендації щодо посилення організаційної спроможності українських правозахисних організацій, налагодження взаємодії з органами державної влади у сфері захисту прав людини.

**ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ
РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ
В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Стан прав і свобод в Україні: спостереження правозахисників та громадська думка

В умовах зовнішньої агресії та складної соціально-політичної ситуації в Україні важливим чинником громадянської згуртованості та довіри до держави є оцінка громадянами рівня захищеності конституційних прав і свобод, зокрема можливостей контролювати їх дотримання за допомогою спеціалізованих органів державної влади та організацій громадянського суспільства (далі – ОГС), які займаються правозахисною діяльністю.

Аналізуючи нормативно-правове забезпечення правозахисної діяльності, варто констатувати, що в Україні створена достатня нормативно-

правова база для забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина. Так у ст. 3 Конституції України чітко зазначено, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Верховною Радою України ратифікована Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 р. та Протоколом № 14 від 13 травня 2004 р.). З метою забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника формування державної політики у серпні 2015 р. Указом Президента України затверджена Національна стратегія у сфері прав людини [1]. На виконання Указу Президента України розроблений План заходів з її реалізації на період до 2020 р. за участі відповідних органів державної влади (затверджений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р.).

Найбільш активну діяльність у цій сфері здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – УПЛ, або *омбудсман*). За даними Щорічної доповіді УПЛ про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2015 р. (К., 2016; с. 531-534), громадяни найчастіше зверталися із скаргами про порушення таких прав: право на звернення до органів державної влади (14,6 % від звернень до УПЛ); право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина (10,6 %); порушення прав працівниками правоохоронних органів (10,1 %); недотримання права на пенсію (8,1 %); право на життя (7,5 %); право на правову допомогу (8,4 %); порушення прав осіб, позбавлених волі (5,1 %); право на доступ до публічної інформації (майже 4 %). Серед категорій громадян, які зверталися у 2015 р. до українського омбудсмена, найбільше пенсіонерів (4073 чол.), засуджених (1750), представників в інтересах члена родини (1395), керівників (представників) юридичної особи (890), обвинувачених (588), осіб з інвалідністю (533) [2].

Отже, спираючись лише на ці дані, можна стверджувати, що **сучасний стан нормативно-правового забезпечення правозахисної діяльності не**

гарантує належного дотримання прав і свобод людини і громадянина. Водночас, як підтверджують результати роботи зарубіжних моніторингових місій, на тимчасово окупованих територіях Донбасу та Криму ситуація із дотриманням прав людини продовжує погіршуватися.

Значну кількість порушень прав людини зафіксувала на окупованих територіях Моніторингова Місія ООН з прав людини в Україні. За висновком її представників, в окремих районах Донецької та Луганської областей незаконні збройні формування позбавляють людей їхніх прав та будь-яких ефективних механізмів відшкодування завданих ним втрат. Незважаючи на численні запити до ватажків бойовиків, Моніторинговій Місії ООН з прав людини в Україні так і не було надано повного та безперешкодного доступу до місць тримання ув'язнених під вартою [3].

Дослідження громадської думки стосовно стану прав і свободи підтверджують спостереження правозахисників про загальне погіршення ситуації.

Отже, за даними опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у співпраці з громадською організацією (далі – ГО) «Центр інформації про права людини» та Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з 22 жовтня по 6 листопада 2016 р., **лише 4 % громадян вважають, що з часів Євромайдану ситуація із забезпеченням прав і свобод людини покращилася. При цьому близько 35 % констатують погіршення ситуації, ще 28 % стверджують, що ситуація не змінилась. На найбільше погіршення ситуації з правами людини вказують мешканці Донбасу (60 % опитаних у цьому регіоні).**

Найважливішими громадяни України вважають права, пов'язані із забезпеченням їхніх життєвих потреб: **право на життя** (вказали серед 10-ти найважливіших 78 % опитаних), **право на соціальне забезпечення** (63 %), **право на житло** (58 %), **право на освіту** (57 %), **право на справедливий суд** (56 %), **право на працю** (55 %), **право на свободу та недоторканість**

(53 %), **право на достатній життєвий рівень** (51 %). Водночас, близько половини опитаних громадян включили до 10-ти найбільш важливих для них право на свободу думки, совісті та релігії (46 %). Негативна оцінка стану дотримання в Україні прав і свобод людини і громадянина характеризує відповіді респондентів з усіх областей України. Загалом **дотримання прав у основних сферах життя респонденти оцінили на 2,2-2,9 за 5-бальною шкалою.**

Результати вищезазначеного опитування громадської думки вказують на **низький рівень правової культури та громадянської активності населення, оскільки більше половини опитаних (58,4 % тих, чії права порушувалися), навіть не намагалися їх захищати. Водночас серед тих, хто спробував захистити законні права, успіху досягли лише 15 %. При цьому, соціологи відзначають, що досить часто громадяни не знають, до кого звертатися за допомогою [4].**

Таку ситуації можна пояснити значним рівнем недовіри українських громадян до правоохоронних органів, органів судочинства та прокуратури. За результатами загальнонаціонального опитування населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 20 грудня 2016 р., частка громадян, які заявили про свою недовіру до судів, становила 72 %, до прокуратури – 67 %, до поліції – 44 % від загальної кількості опитаних громадян [5].

Погіршення весною 2017 р. показників довіри громадян до судів підтверджується результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 3–9 березня 2017 р., – показник довіри громадян до судів на цей час становив лише 12 %. Також маємо невтішні результати опитування щодо довіри громадян до поліції – 66 % тих, хто їй не довіряє [6].

Механізми захисту прав і свобод: альтернативи і проблеми

Зважаючи на свідчення українських та міжнародних правозахисних установ та організацій про незадовільний стан дотримання прав людини, важливо розуміти, який вихід із даного становище бачать громадяни України. Зокрема, результати вищезгаданого соціологічного опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» у листопаді 2016 р. свідчать на користь забезпечення активної взаємодії органів державної влади з ОГС щодо правового захисту громадян.

За високого рівня недовіри до правоохоронних органів **найпопулярнішими засобами правового захисту громадян (перше місце у їх рейтингу) є звернення до родичів чи знайомих за допомогою чи «потрібними контактами».** Друге і третє місця у рейтингу засобів правового захисту громадян посідають відповідно органи судочинства і поліція. При цьому, як пише Дар'я Трапезнікова, коментуючи результати вищезазначеного соціологічного опитування, «перелік ефективних засобів не співпадає з часто застосовуваними. **Респонденти переконані, що найкраще вплине на ситуацію звернення до ЗМІ чи Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).** При цьому 18,5 % взагалі не бачать дієвих способів відстояти свої права» [4].

Відповідно, результати опитування громадської думки у листопаді 2016 р. дають певні підстави для висновку, що **діяльність органів державної влади із захисту конституційних прав і свободи не має достатньої ефективності.** Причинами цього можуть бути високий рівень корупції в правоохоронній системі, недостатній громадський контроль над діями влади, низький рівень правової просвіти населення.

Серед негативних тенденцій в сфері правозахисної діяльності органів державної влади варто вказати на порушення принципу доступності до справедливого правосуддя. Громадяни України все частіше змушені звертатися до відповідних європейських та міжнародних інституцій, щоб захистити свої права. **За результатами діяльності ЄСПЛ у 2015 р.,**

Україна, як і раніше, залишається лідером за кількістю справ, які розглядає ця міжнародна інституція. З майже 65 тис. справ 21,4 % – подані проти України. Росія з показником 14,3 % посідає друге місце, третє – Туреччина (13 %). За кількістю рішень про порушення прав людини, винесених ЄСПЛ у 2015 р., Україна посіла четверте місце (50 рішень). Перше місце посідає Росія (109), за нею – Туреччина (72) та Румунія (72) [10].

Маємо також констатувати, що **План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 р. у частині яка припадає на 2016-2017 рр., втілений лише частково:** велика кількість проектів нормативно-правових актів, внесених на розгляд Кабінету Міністрів України з даної проблематики, й дотепер не розглянута.

Виправлення такого становища вимагає, зокрема, активізації співпраці органів державної влади з громадськими організаціями правозахисного спрямування. До ключових напрямів роботи правозахисних організацій України можна виокремимо такі:

- забезпечення конституційних прав і свобод громадян та їх об'єднань в різних сферах суспільного життя;
- просвітницька робота, спрямована на інформування громадян України про їхні права та обов'язки;
- обговорення та висвітлення правозахисної діяльності ОГС через ЗМІ;
- захист прав і свобод громадян України, постраждалих унаслідок російської агресії: зокрема правова допомога ветеранам та учасникам АТО, сім'ям загиблих, правовий супровід життєдіяльності біженців і ВПО, інших соціально незахищених груп населення.

Варто зазначити, що більшість із названих напрямків уже активно реалізується різноманітними ОГС, проте їхня діяльність стикається із низкою труднощів політичного та адміністративного характеру.

Правозахисна діяльність ОГС: досягнення і перешкоди

Захист прав і свободи громадян на практиці великою мірою залежить від обізнаності зацікавлених осіб у профільному законодавстві та можливостях отримати правову допомогу. Втім, українське законодавство лише частково регулює надання громадянам доступної професійної правової допомоги. Так відповідно до ст. 59 Конституції України у випадках, передбачених Законом, професійна правнича допомога надається безоплатно. Безоплатне представництво інтересів осіб в судах здійснюється згідно із Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року. Проте ст. 14 цього Закону обмежує категорії осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу. Крім того, чинні норми цього Закону обмежують перелік осіб, що мають право на безоплатне представництво їх інтересів у судах. За такої ситуації не можуть отримати правову допомогу ті, хто не потрапив до передбаченого законодавством переліку, наприклад, сім'ї, середньомісячний дохід яких є вищим суми прожиткового мінімуму.

З метою вирішення цієї проблеми була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про реформування територіальних органів Міністерства юстиції та розвиток системи надання безоплатної правової допомоги» від 11 лютого 2016 р. [7]. Зокрема, було передбачено створення 428 бюро правової допомоги в місцевих центрах з надання безоплатної вторинної правової допомоги, які забезпечуватимуть громадян правовим захистом та надаватимуть доступ до on-line послуг Міністерства юстиції України. Однак, розвиток системи надання безоплатної правової допомоги не здійснюється належним чином через слабке інформування громадян України з питань правозахисту.

Наразі відповідна просвітницька робота здійснюється головним чином громадськими правозахистними організаціями за підтримки іноземних донорів. Так, заслуговують на увагу: реалізація Ресурсним центром ГУРТ за підтримки Фонду розвитку ЗМІ Посольства США в Україні

спеціального медіа-проекту «Інформація для свідомих дій: почуй голос постраждалих внаслідок конфлікту на сході України»; діяльність громадської спілки «Мережа правового розвитку» – коаліція ОГС, спрямована на сприяння розвитку громад через надання безоплатної правової допомоги та експертно-правової підтримки різним соціальним групам, зокрема біженцям, людям з особливими потребами; створення ГО «Суспільна служба правової допомоги» в Луганській області в рамках реалізації за фінансової підтримки Ради Європи проекту «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні». Показовим для вище вказаних та інших правозахисних організацій є проведення заходів з метою посилення громадського контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування, районних адміністрацій та депутатів місцевих рад, підвищення рівня прозорості та підзвітності в їх діяльності.

Прикладом успішної взаємодії органів державної влади та ОГС з надання безоплатної вторинної правової допомоги є реалізація відповідного спрямування Програми спільних дій Регіонального центру з надання такої допомоги та громадської приймальні Української Гельсинської спілки з прав людини (далі – УГСПЛ) в м. Суми. Функціонування мережі громадських приймалень УГСПЛ здійснюється за фінансової підтримки Уряду Канади через Міністерство міжнародних справ Канади (Global Affairs Canada) в рамках програми «Права людини понад усе» (Human Rights First) [8]. Тільки за I півріччя 2017 р. її працівники провели 46 інформаційно-пропагандистських заходів, завдання яких – спонукати людей захищати свої права; серію тренінгів «Актуальні питання в роботі з ВПО: соціальний захист та реабілітація прав ВПО, інформаційна безпека, взаємодія з правоохоронними органами» за участі органів державної влади та представників громадського сектору.

Не можна оминати увагою й роботу Першого Полтавського місцевого центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги ВПО, захисту їх прав та інтеграції у місцеві громади, організації психологічної, соціальної та

іншої допомоги постраждалим громадянам України від російської гібридної агресії. Ця діяльність відбувається в рамках проекту «Посилення захисту прав ВПО через співпрацю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з громадянським суспільством», який втілює ГО «Група впливу» у співпраці з секретаріатом омбудсмена за підтримки ПРООН в Україні.

Важливим та вартим наслідування прикладом є проект щодо надання безоплатної правової допомоги на лінії розмежування за підтримки Норвезької ради у справах біженців та Управління Верховного комісаріату ООН у справах біженців в Україні. В рамках цього проекту 17 січня 2017 р. відбулося відкриття на КПП «Майорськ» у Донецькій області консультативного пункту безкоштовних юридичних консультацій, що дає можливість громадянам з окупованої території отримати безкоштовні консультації юристів, допомогу при складанні заяв, інформацію про розташування органів виконавчої влади та пункти видачі гуманітарної допомоги.

Водночас робота Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Донецькій та Запорізькій областях суттєво ускладнена відсутністю достатньої кількості адвокатів. У багатьох районах цих областей працює по одному адвокату, а в районах, що межують з окупованими територіями, взагалі відсутні адвокати, які співпрацюють з установами, що надають безоплатну вторинну правову допомогу [9].

Загалом аналізуючи діяльність правозахисних громадських організацій із захисту прав та законних інтересів учасників АТО варто відзначити її зосередженість передусім на двох основних напрямках – надання безоплатної правової допомоги та організація правової просвіти.

За такої ситуації варто звернути увагу на визначення громадськими активістами реальних проблем із забезпеченням прав цієї категорії громадян: «Сьогодні склалась ситуація, за якої учасники АТО та члени їх сімей потребують комплексної юридичної та психологічної допомоги. В мережі

Інтернет та в ЗМІ міститься чимало інформації щодо пільг учасників АТО, порад щодо їх психологічної та соціальної реабілітації, але інформація не структурована, виникають сумніви щодо її достовірності... Ледь не в кожній громаді є учасники АТО, які не можуть самостійно вирішити свої проблеми, не можуть налагодити співпрацю з органами місцевого самоврядування та органами державної влади. **Вирішити всі проблеми учасників АТО на рівні держави неможливо, адже специфічні потреби ветерани мають на рівні громад» /виділено нами/ [12].**

Показово, що **ОГС, на відміну від органів державної влади та місцевого самоврядування, демонструють здатність оперативно реагувати та пристосувувати свою правозахисну діяльність до реальних потреб учасників АТО.**

У цьому контексті відзначимо реалізацію низкою українських правозахисних організацій за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження» проекту «Посилення правової спроможності та соціально-психологічна інтеграція учасників АТО та членів їх сімей на рівні територіальних громад» («Чугуївська правозахисна група», «Асоціація юристів м.Кам'янець-Подільського», «Чернігівський громадський комітет захисту прав людини», Інформаційно-ресурсний центр «Правовий простір» та інші ОГС).

Серед результативних практик роботи ОГС з постраждалими від російської гібридної агресії категоріями громадян України також варто згадати про наступні громадські ініціативи:

- реалізація Центром стратегічних справ УГСПЛ програм, пов'язаних із правовою допомогою постраждалим в результаті бойових дій на сході України, надання допомоги громадянам України, які потрапили в полон до російсько-терористичних угруповань. Юристами цієї громадської організації подано 98 заяв до ЄСПЛ зі скаргами на катування, свавільне позбавлення волі та відсутність ефективних

засобів правового захисту полонених. До 44 раніше поданих заяв були надані додаткові матеріали (проект Prisoners of War UA) [13];

- у рамках реалізації проекту Датської Ради у справах біженців «Захист прав, зниження ризиків та посилення гуманітарного реагування на ВПО та постраждалого від конфлікту населення України» Вінницькою міською ГО «Вінницька правозахисна група» була надана юридична допомога ВПО, які проживають на територіях Вінницької та Черкаської областей, м. Кропивницькому та області. До ВПО була доведена інформація з важливих для них питань, включаючи інформацію про послуги, що надаються державними та недержавними агенціями, загальна інформація про процеси доступу до державних послуг, інша інформація щодо забезпечення їхнього правового захисту [14];

- втілення правозахисної програми для ВПО «Перспективи на ринку праці» ГО «Фундація прав людини» у партнерстві з Естонським жіночим ресурсним центром (ENUT) та за підтримки Посольства Естонії в Україні[15];

- завдяки грантовій допомозі Агентства ООН у справах біженців ГО «КримSOS» продовжила у 2017 р. працювати за програмою допомоги волонтерським ініціативам переселенців у вирішенні їхніх проблем.

Просвітницька робота ОГС, спрямована на інформування громадян України про їх права та обов'язки, так само базується на грантовій (фінансовій) підтримці зарубіжних національних урядів, міждержавних інституцій, неурядових організацій міжнародного та національного рівнів, а також на налагодженні співпраці з органами державної влади та органами місцевого самоврядування України:

- Благодійний Фонд «Право на захист» тісно співпрацює з Урядом України заради підвищення обізнаності громадян України про прийняті державно-управлінські рішення у сфері управління

державним кордоном, міграції біженців та ВПО, надання їм притулку у спосіб проведення навчальних заходів, включаючи тренінги для суддів, юристів, співробітників Державної міграційної служби України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України та інших органів державної влади. Проект Фонду «Адвокація та правова допомога внутрішньо переміщеним особам» спрямований на моніторинг порушення прав та надання правової допомоги ВПО, іншим групам населення, які постраждали внаслідок гібридної агресії, активне залучення громадських експертів до підготовки відповідних законодавчих та нормативно-правових документів [16].

- За підтримки небайдужих до проблем біженців та ВПО киян – представників громадської ініціативи «Відновлення Донбасу» втілюються проекти «Юридичне он-лайн-консультування» та «Віртуальні офіси взаємодопомоги», організована робота столичного Центру консультативної допомоги переселенцям [17].

Не можна оминати увагою й організацію за участі ОГС постійно діючих мобільних груп забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ. Зокрема, варто згадати про втілення Комітетом виборців України за підтримки Європейського Союзу проекту «Правова підтримка вразливих верств населення через мережу стаціонарних та мобільних громадських приймалень»; проведення ГО «Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів» моніторингової кампанії «Поліція під контролем, створення громадськими активістами інтерактивної мапи «Рейтинг поліції» [18; 19].

Водночас представники громадянського суспільства критично оцінюють ефективність витрачання держаних коштів на реалізацію програм стосовно ВПО. За словами представника ГО «Луганська правозахисна група» Сергія Втулова, «вирішення соціальних питань

переселенців, перетворилось на антисоціальну політику. Законопроектів щодо ВПО на сьогодні досить багато, але жоден з них не реалізований» [22].

Перспективним напрямом державно-громадської взаємодії у сфері захисту прав людини є залучення правозахисних організацій до розробки та моніторингу виконання нормативно-правових актів: проектів місцевих бюджетів, створення та впровадження сервісу «Відкритий бюджет», проведення моніторингу видатків міських бюджетів [20].

Показовим є створення Міністерством з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України робочої групи з питань підготовки проектів законів та підзаконних нормативно-правових актів щодо вдосконалення національного законодавства України стосовно захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб за підтримки проекту Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні» [21].

Отже, проведений нами аналіз реалізації ОГС правозахисної функції дає підстави стверджувати, що **неурядові громадські структури можуть відігравати важливу роль у виявленні та вирішенні проблем дотримання прав людини за умови, коли правозахисна й моніторингова діяльність громадської, експертної, журналістської спільнот не підміняє функції держави та уповноважених державних органів** [24].

Водночас надмірна залежність правозахисних проектів ОГС від зовнішньої, особливо іноземної фінансової підтримки вже у короткостроковій перспективі може загрожувати згортанням громадської правозахисної діяльності внаслідок припинення фінансування. Окрім того, відкритим залишається питання цілей, які переслідують іноземні уряди, створюючи лояльні мережі впливу у соціально і політично чутливих питаннях, та відповідності грантових програм реальним проблемам громадян, які стикнулися із порушенням конституційних прав і свобод.

З іншого боку, існує цілий комплекс проблемних питань, які вже тривалий час ускладнюють взаємодію правозахисних ОГС та органів державної влади.

Взаємодія органів державної влади та ОГС: проблеми та можливі шляхи розв'язання

На заваді більш ефективній діяльності правозахисних організацій стоять кілька внутрішніх чинників. Найпоказовішим з них є проблема взаємодії та координація діяльності ОГС та органів державної влади і місцевого самоврядування.

На думку громадських експертів, «незважаючи на низку існуючих на цей час правових норм та законодавчих актів, **механізми, методи та форми такої взаємодії досі не окреслені.** Для адміністративно-процедурної сфери, це значний недолік, адже без вказаних методів, така взаємодія стає несистемною, а інституціональні зв'язки – слабкими. Негативно позначається на ефективності й відсутність зворотнього зв'язку. У сукупності все це призводить до суспільного невдоволення, падіння авторитету виконавчих органів влади й місцевого самоврядування, правового нігілізму, особливо серед соціально незахищених категорій громадян» [25].

Причину недосконалості державно-громадської взаємодії громадські експерти вбачають у нерозумінні деякими органами місцевого самоврядування (додамо – й деякими органами державної влади) того, що громадські активісти є союзниками, партнерами, а не опонентами. **Небажання посадових осіб враховувати рекомендації громадськості призводить, з одного боку, до прийняття необміркованих рішень, які не сприймаються громадами, а з іншого – до правового нігілізму та суспільного абсентеїзму** [26].

Протягом поточного року окремі проблеми комунікації та зворотного зв'язку держави та ОГС виникали на найвищому рівні. Так, у липні 2017 р. на розгляд до Верховної Ради України Президентом України були подані законопроекти про внесення змін до законодавчих актів та про внесення змін

до Податкового кодексу України щодо забезпечення відкритості для суспільства інформації про фінансування діяльності громадських об'єднань та використання міжнародної технічної допомоги (відповідно № 6674 та № 6675), які одночасно скасовують е-декларування для громадських організацій, проте запроваджують додаткову публічну звітність для всіх громадських організацій.

В оприлюдненій з цього приводу Спільній заяві Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, УГСПЛ та Харківської правозахисної групи було зазначено, що вимоги, які вводяться цими законопроектами, порушують міжнародні стандарти свободи об'єднань та є дискримінаційними [27]. Зокрема, законопроекти № 6674 та № 6675 скасовують е-декларування для ГО, проте одночасно запроваджують жорстку звітність для всіх ГО, а також жорсткі санкції за невчасне подання такої звітності.

На думку громадських експертів УНЦПД, «запропоновані норми всупереч меті щодо забезпечення відкритості для суспільства інформації про фінансування діяльності громадських об'єднань, насправді частково дублюють вже існуючі вимоги та накладають додаткові обтяження... Така обтяжлива фінансова звітність не забезпечує прозорості діяльності організації, а радше створює штучні бар'єри для реалізації громадських ініціатив, утворення та діяльності окремих видів об'єднань представників громадянського суспільства» [28]. Критичні заяви щодо законопроектів оприлюднили міжнародні правозахисні організації «Freedom House» та «Article 19» [29].

З огляду на те, що правозахисні організації зазначають, що вище зазначені законопроекти були розроблені без широких консультацій з громадськістю та без залучення фахових експертів в темі законодавства для громадських організацій, можна вважати слушним рішення засідання Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства від 7 вересня 2017 р. щодо створення робочої групи з представників органів

державної влади та ОГС, яка буде працювати над реалізацією внесених громадськими активістами України правок до цих законопроектів, зокрема презентованих на цьому засіданні правок від представників Проекту «Громадяни в дії» УНЦПД та коаліції провідних громадських організацій та експертів України «Реанімаційний пакет реформ» [28; 31; 32].

У контексті забезпечення прозорості та відкритості в діяльності ОГС, крім запровадження публічної звітності для всіх громадських організацій, яка б, як зазначено в Аналітичній доповіді до Щорічного /2017 року/ Послання Президента України до Верховної Ради України, «не створювала потенційних ризиків втручання органів державної влади у роботу ОГС» [33], вважаємо за необхідне також запропонувати Координаційній раді сприяння розвитку громадянського суспільства організувати спільну роботу органів державної влади та ОГС з розробки типового положення про порядок розподілу органами виконавчої влади бюджетних коштів для фінансування на конкурсних засадах програм, проектів, заходів ОГС, який має базуватися на єдиних критеріях надання державної фінансової підтримки реальним ОГС, а також розглянути хід та результати обговорення в регіонах України за участі як представників місцевих органів виконавчої влади, так і ОГС проекту Закону України «Про Національний фонд розвитку громадянського суспільства», одним із найголовніших завдань якого є впровадження фінансових механізмів інституційної підтримки вітчизняного громадянського суспільства. Цей законопроект, а також законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу України» (передбачає внесення до цього кодексу змін щодо фінансування діяльності Національного фонду розвитку громадянського суспільства) були підготовлені низкою громадських та благодійних організацій України в рамках проекту «Допомога Уряду України з реалізації Національної стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні [на 2016 – 2020 роки]», який реалізується Офісом Координатора проектів ОБСЄ в Україні у партнерстві з Адміністрацією Президента України та Міністерством молоді та спорту України.

Висновки і рекомендації

Сучасна діяльність правозахисних ОГС, спрямована на вирішення трьох взаємопов'язаних завдань: «1. Захищати права і свободи людини, що закріплені в Конституції і національному законодавстві (включаючи міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана парламентом); 2. Бути джерелом інформації про права людини для народу та органів влади, підвищувати рівень освіченості в галузі прав людини, заохочувати становлення цінностей і розвиток настанов, що сприяють повазі і усвідомленню прав людини; 3. Аналізувати стан з правами людини у своїй країні і її окремих регіонах», що підсилює аргументацію тієї частини представників відомих в Україні та за її межами громадських правозахисників, які вважають за доцільне розробити та прийняти спеціальний Закон України «Про громадські правозахисні організації» [30].

Загалом варто констатувати, що здійснення ефективного правозахисту та правопросвітництва населення України багато в чому залежатиме від удосконалення механізмів взаємодії між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та ОГС. Зокрема, від активного застосування ОГС правових інструментів впливу на політико-владні структури та від державно-громадської взаємодії з надання соціально-правової допомоги особливо соціально незахищеним, постраждалим в результаті гібридної війни категоріям громадян.

Серед чинників, які перешкоджають ефективній правозахисній діяльності в Україні, варто назвати:

- відсутність системної роботи органів виконавчої влади у сфері забезпечення правових консультацій для громадян України, які стикнулися із обмеженням прав внаслідок недоступності до справедливого правосуддя;

- незавершеність процесів реформування кримінальної юстиції, судової системи, створення системи правової допомоги населенню України;

– брак координації діяльності органів державної влади з вирішення нагальних соціально-правових запитів різних груп населення, особливо у зоні проведення АТО.

Вирішення проблем, з якими повсякденно стикаються правозахисні ОГС, багато в чому залежить від усунення недосконалості чинного законодавства та створення сприятливих умов для формування й інституційного розвитку вітчизняного громадського сектору, зокрема:

- спрощення адміністрування оподаткування ОГС;
- спрощення процедур реєстрації громадських та благодійних організацій, осередків всеукраїнських громадських організацій;
- удосконалення механізмів надання державної фінансової підтримки громадським ініціативам та ОГС: надання цільової підтримки для фінансування на конкурсних засадах програм, проектів та заходів ОГС.

Тож, вважаємо за необхідне запропонувати органам державної влади деякі заходи, спрямовані на підтримку діяльності правозахисних організацій України:

1. Координаційній раді сприяння розвитку громадянського суспільства:

– заслухати результати проведення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини моніторингу за виконанням Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року з метою підготовки конкретних пропозицій для рішень Президента України та Кабінету Міністрів України;

– організувати із залученням ОГС розробку типового Положення про порядок розподілу органами виконавчої влади бюджетних коштів для фінансування на конкурсних засадах програм, проектів, заходів ОГС; та розробку Єдиних критеріїв надання державної фінансової підтримки реальним ОГС;

– прийняти рішення про доцільність підтримки законопроекту «Про Національний фонд розвитку громадянського суспільства» з огляду на результати обговорення документу в регіонах України за участі представників місцевих органів влади та ОГС.

2. Рекомендувати Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини:

– включити у моніторинг виконання Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року заходи з відстеження виконання органами виконавчої влади положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII з метою знаходження ефективних засобів розв’язання проблем, пов’язаних з російською окупацією частини території України та агресією на сході України;

– інформувати Координаційну раду сприяння розвитку громадянського суспільства про результати втілення проекту «Посилення захисту прав ВПО через співпрацю Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з громадянським суспільством» та винести на розгляд проекти законів України, актів Президента України у сфері захисту прав людини за підсумками такого моніторингу.

3. Запропонувати Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин:

– розглянути можливість підготувати у стислі строки для внесення на розгляд сьомої сесії Верховної Ради України VIII скликання проектів законів України «Про ратифікацію Протоколів № 15 и № 16 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод» та «Про гарантії свободи мирних зібрань» (№ 3587);

– спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань свободи слова та інформаційної політики заслухати на спільному засіданні звіт про виконання Кабінетом Міністрів України доручень, передбачених рекомендаціями парламентських слухань «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території у зоні проведення антитерористичної операції» (від 17 лютого 2016 р.) у частині розробки стратегії державної інформаційної політики щодо захисту прав і свобод цих категорій громадян з метою створення доказової бази даних про чисельні порушення російськими окупантами та колаборантами з ОРДЛО конституційних прав і свобод громадян України, її залучення до розгляду в Міжнародному кримінальному суді (Гаазькому трибуналі) питань про злочини, скоєні російсько-терористичними військами під час неоголошеної гібридної війни проти України.

4. Запропонувати Кабінету Міністрів України:

– переглянути затверджений урядовою постановою «Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» від 8 червня 2016 р. № 365 механізм здійснення контролю за соціальними і пенсійними виплатами переселенцям. Це необхідно зробити з огляду на подання правозахисними громадськими організаціями України позовів до суду проти Кабінету Міністрів України із вимогою її скасування, а також з огляду на публічні заяви громадськості щодо невідповідності цієї Постанови Конституції України та подання численних позовів проти територіальних управлінь праці та соціального захисту населення і управлінь Пенсійного фонду України¹;

¹ Станом на середину травня 2017 р. прийнято понад 60 судових рішень на користь ВПО проти дискримінаційних, на думку правозахисних ОГС, положень цієї урядової постанови (Рік Постанови № 365: коли закінчаться знущання над переселенцями? / 09.06.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/press-release/427431.html>).

– створити за участі правозахисних ОГС робочу групу з внесення змін та доповнень до деяких положень вищезазначеної урядової постанови та ініціювати відкриту публічну дискусію щодо механізмів соціального і пенсійного забезпечення ВПО та населення, яке постраждало внаслідок російської гібридної агресії;

– передбачити в урядовому плані дій на 2018 рік щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки обов'язок Міністерства юстиції України та Міністерства освіти і науки України розробити та втілити заходи, спрямовані на підвищення рівня правової культури та правової освіти населення;

– створити робочу групу із залученням Національної асоціації адвокатів України, Ради адвокатів України, Академії адвокатури України з підготовки проектів рішень, необхідних для створення національної системи спеціальних адвокатських навчальних закладів (по типу відомих адвокатських навчальних центрів у Франції, Голландії, США та інших країнах) з метою професійної підготовки до адвокатської діяльності осіб, які отримали юридичну освіту та мають намір здобути статус адвоката з огляду на наявність гострої потреби у забезпеченні системи надання вторинної правової допомоги громадянам України.

5. Рекомендувати Міністерству юстиції України:

– розглянути питання щодо доцільності розробки проекту спеціального закону «Про громадські правозахисні організації»;

– розробити проект нової редакції Національної програми правової освіти населення, передбачивши інформування про їхні права та обов'язки, а також про зобов'язання державних органів у сфері прав людини, юридичну відповідальність за їх невиконання;

– забезпечити на постійній основі функціонування при центрах безоплатної правової допомоги Міністерства мобільних груп з надання юридичної допомоги фермерам та приватним землевласникам з метою

посилення боротьби з аграрним рейдерством, оперативного реагування на випадок порушення агрорейдерами майнових прав власників та орендарів земельних ділянок, запобігання протиправному поглинанню та захопленню підприємств в аграрному секторі економіки;

– спільно з Національною академією державного управління при Президентові України забезпечити проведення лекційних курсів та спеціалізованих семінарів з прав людини для співробітників органів внутрішніх справ, пенітенціарних закладів та установ, адвокатів, суддів, прокурорів, представників органів виконавчої гілок влади, до функціональних обов'язків яких входить виконання державно-управлінських рішень, що стосуються прав людини.

6. Рекомендувати Міністерству аграрної політики та продовольства України:

– зважаючи на важливість та актуальність питання захисту прав у сфері земельних відносин, посилення координації зусиль органів влади та ОГС у протидії агрорейдерам та корупційним діям у сфері обігу землі, підтримати ініціативу міськрайонної ГО «Чугуївська правозахисна група» зі створення на базі цієї громадської організації Ресурсного центру захисту прав селян – власників земельних ділянок. Діяльність Ресурсного центру надала можливість великій частині селян вступити в спадщину, оформити права на земельну ділянку, отримати орендну плату, створити фермерські господарства².

² На думку громадських експертів, «з 2015 року в Україні активізувалося цинічне рейдерство сільськогосподарських підприємств. Як явище, воно існувало і раніше, але в останні два роки набуло особливого розмаху. За даними Асоціації фермерів та землевласників України, за перше півріччя поточного [2017] року було зафіксовано 570 повідомлень про аграрне рейдерство» (Нечипоренко М. Хтось посіяв, а хтось віджав: чому в Україні розгулялися агрорейдери [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2288347-htos-posiav-a-htos-vidzav-comu-v-ukraini-rozgulalisa-agrorejderi.html> ; Загалом за оцінками експертів, сьогодні в Україні діє до 50 професійних рейдерських груп (Апостол М. Як законно боротися з рейдерством. Кілька ліній оборони допоможуть зупинити атаку на господарство / Михайло Апостол // Україна молода. – 2017. – № 109. – 12 вересня. – С. 8).

7. Рекомендувати Міністерству освіти і науки України:

– забезпечити впровадження у середніх загальноосвітніх та середньо-спеціальних навчальних закладах факультативів з прав людини, передбачивши, окрім теоретичних, практичні заняття з отримання правових знань (знайомство з роботою судів, органів та установ системи правосуддя, діяльністю правозахисних громадських організацій);

– розробити навчальні плани, методики і програми викладання історії розвитку ідеї прав людини, зарубіжного та українського правозахисного рухів, з опрацювання міжнародних правових документів та українського законодавства з прав людини, набуття знань щодо міжнародних механізмів захисту прав людини та тих, які передбачені українським законодавством;

– забезпечити проведення в закладах освіти заходів на підтримку правозахисної діяльності, як-то конкурси на кращий твір про права і свободи людини; виставки малюнків та фотографій для школярів; олімпіади з відповідної тематики; спеціальні заходи, присвячені Дню прав людини, Дню пам'яті жертв політичних репресій, Дню боротьби за права кримсько-татарського народу, Дню звільнення Слов'янська (Краматорська) від проросійських терористів.

8. Рекомендувати Міністерству інформаційної політики України:

– забезпечити інформаційний супровід заходів, спрямованих на реалізацію Національної стратегії у сфері прав людини, рішень Кабінету Міністрів України, інших державно-управлінських рішень, що стосуються прав людини, правопросвітницької діяльності державних установ;

– включити до тематичної сторінки «Докази для Гааги» на офіційному web-сайті Міністерства рубрику «Заяви та звернення громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України, про недотримання прав і свобод людини, закріплених у Конституції України, міжнародному праві та законодавстві України»;

– спільно з Державним комітетом телебачення і радіомовлення України сприяти інформуванню громадськості про хід виконання вищезазначених моніторинрів та проектів, що здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; забезпечити подання інформації про хід їх виконання та кінцеві результати у спеціально створених для висвітлення питань захисту прав людини рубриках друкованих та електронних ЗМІ, відповідного спрямування телерадіопрограмах (спецпроектах);

– організувати інформаційні кампанії з висвітлення успішних практик діяльності правозахисних ОГС: з питань соціально-правового захисту учасників і ветеранів АТО, зокрема з питань реалізації ними права на отримання житла та земельної ділянки; надання правової допомоги ВПО та особам, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території у зоні проведення АТО.

О.А. Корнієвський

Відділ розвитку політичної системи
Національний інститут стратегічних досліджень
жовтень 2017 р.

1. Указ Президента України «Про затвердження Національної стратегія у сфері прав людини» від 25 серпня 2015 р. № 501/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/501/2015/page>

2. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Щорічні та спеціальні доповіді. Щорічна доповідь 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations/&page=3>

3. Доповіді ООН щодо ситуації з правами людини в Україні за 2016 рік [Електронний ресурс] / Публікації ООН в Україні. – Режим доступу: <http://un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvity/un-in-ukraine-publications/3688-dopovid-i-oon-shchodo-sytuatsii-z-pravamy-liudyny>

4. Опитування: більшість українців не бачать покращень у сфері дотримання прав людини / 08.12.2016 ; Ігор Бурдига [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/> ; Трапезнікова Дар'я. «Холодний душ» для правозахисників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/kholodniy-dush-dlya-pravozakhisnikiv>

5. 2016-й: політичні підсумки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/uploads/pdf/13816462815863c78c6b27d3.47743328.pdf>

6. Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України : інформ.-аналіт. матеріали до круглого столу 12 квітня 2017 р. [Електронний ресурс] / Центр Разумкова. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

7. Про реформування територіальних органів Міністерства юстиції та розвиток системи надання безоплатної правової допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2016 р. № 99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248854014>

8. Безкоштовна юридична допомога від Української Гельсінської спілки з прав людини відтепер і в Сумах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mart-ngo.org.ua/ua/noviny/novini/item/529-bezkoshtovna-iurydychna-dopomoha-vid-ukrainskoi-helsinskoi-spilky-z-prav-liudyny-vidteper-i-v-sumakh>

9. Савицька Оксана. В Маріуполі обговорили результати діяльності центрів з надання БПД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/informator/39891/bull/>

10. Україна лідирує за кількістю позовів у Євросуді з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/ukrayina-lidiruyee-za-kilkisty-pozoviv-u-yespl-580088.html>

11. Захаров Євген. Цінності та принципи діяльності УТГ й сучасного правозахисту: спроба порівняння // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1478531626>

12. Дієвій інтеграції учасників АТО на рівні громад сприятимуть правозахисники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/informator/40139/bull/>

13. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Річні звіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/richni-zvity-2/>

14. Офіційний блог Вінницької правозахисної групи / До уваги внутрішньо переміщених осіб: як отримати безоплатну юридичну підтримку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vpg.org.ua/>

15. Перші успіхи правозахисної програми для ВПО «Перспективи на ринку праці» [Електронний ресурс] / громадська організація «Фундація Прав Людини». – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/?news=pershi-uspihy-pravozahysnoji-prohramy-dlya-vpo-perspektyvy-na-rynku-pratsi>

16. Проект «Адвокація та правова допомога внутрішньо переміщеним особам» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vpl.com.ua/uk/about-us-uk/>

17. Восстановить Донбасс и Украину поможет диалог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stolyca.com.ua/vosstanovit-donbass-i-ukrainu-pomojet-dialog/>; Помощь переселенцам: от консультаций до благотворительности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stolyca.com.ua/pomosch-pereselencam-ot-konsultacii-do-blagotvoritelnosti/>

18. Про організацію діяльності постійно діючих мобільних груп з моніторингу забезпеченні свобод людини і громадянина в діяльності органів

внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1130-06>

19. Моніторингова кампанія «Поліція під контролем» / Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://umdpl.info/policeundercontrol/>

20. Борщук Катерина. Громадська організація «ПРАВО» презентувала своє дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://gurt.org.ua/news/informator/40200/>

21. Робоча група продовжує працювати над вдосконаленням національного законодавства щодо захисту прав ВПО / 7 квітня 2017 р. [Електронний ресурс] / Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України. – Режим доступу:
<http://mtot.gov.ua/robocha-grupa-prodovzhuye-pratsyuvaty-nad-vdoskonalenniam-natsionalnogo-zakonodavstva-shhodo-zahystu-prav-vpo/>

22. Цит. за: Торба В. Внутрішньо залишені... На четвертому році війни у держави й досі немає чіткої програми щодо адаптації переселенців / Валентин Торба // День. – 2017. – № 157. – 7 вересня. – С. 4.

23. Среди митингующих под ВР переселенцев есть готовые объявить голодовку, – правозащитница [Наталья Целовальниченко] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/ru/programs/kyiv-donbas/sredy-mytynguyushchyh-pod-vr-pereselencev-est-gotovyе-obyavyt-golodovku-pravozashchytnyса>

24. Беззуб Ірина. Національна стратегія у сфері прав людини в Україні: оцінки експертів [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=805:prava-lyudini&catid=8&Itemid=350

25. Круглий стіл з питань соціально-правового захисту учасників та ветеранів АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/conferences/40174/>

26. Механізми співробітництва між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням вибудовували на «робочій майстерні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=mehanizmu-spivrobitnytstva-mizh-hromadyanskym-suspilstvom-i-mistsevym-samovryaduvannyam-vybudovuvaly-na-robochij-majsterni>

27. Спільна заява Уповноваженого з прав людини, Української Гельсінської спілки з прав людини та Харківської правозахисної групи щодо законопроектів № 6674 та № 6675 [Електронний ресурс] / УНЦПД. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/13717-aa-spilna-zayava-uprovnovazhenogo-z-prav-lyudini-ukraiinskoi-gelsinskoii/>

28. Аналіз Проекту «Громадяни в дії» Українського незалежного центру політичних досліджень щодо проекту Закону України... № 6674, проекту Закону України... № 6675 [Електронний ресурс] / УНЦПД. – Режим доступу:

<https://drive.google.com/file/d/0B3loMzimZoCyVkpiSDBZZGxwTEE/view>

29. Ukraine: Government Proposals on NGOs Would Curtail Their Work /Washington, July 11, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/article/ukraine-government-proposals-ngos-would-curtail-their-work> ; Ukraine: Drop government proposals that restrict NGO activity /13 Jul, 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.article19.org/resources.php/resource/38824/en/ukraine:-drop-government-proposals-that-restrict-ngo-activity>

30. Захаров Євген. Завдання, функції, права і принципи діяльності правозахисних організацій [Електронний ресурс]. / Інформаційний портал Харківської правозахисної групи «Права людини в Україні» – Режим доступу: <http://khpg.org/index.php?id=1084630553>

31. Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства обговорила законопроекти про публічну звітність ГО / 7 вересня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=736:koordinac-yna-rada-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-susp-lstva-obgovorila-zakonoproekti-pro-publ-chnu-zv-tn-st-gromadskih-organ-zac-y&catid=16&lang=ua&Itemid=186

32. Реанімаційний Пакет Реформ закликає виправити дискримінаційні недоліки у законопроектах щодо публічного звітування ГО та невідкладно їх ухвалити [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rpr.org.ua/news/reanimatsijnyj-paket-reform-zaklykaje-vypravyty-dyskryminatsijni-nedoliky-u-zakonoproektah-schodo-publichnoho-zvituvannya-ho-ta-nevidkladno-jih-uhvalyty/>

33. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». – К. : НІСД, 2017. – С. 423.